

PSIXOLOGIK MANBALARDA PROFESSOR-O'QITUVCHILAR KASBIY RIVOJLANISHIDA O'Z-O'ZINI BOSHQARISH MASALALARINING YORITILISHI

B.A.Raximov – o'qituvchi

Ma'mun universiteti NTM

Tayanch so'zlar: o'z-o'zini boshqarish, o'qituvchi, kasb, muloqot, shaxslararo munosabatlar, motivatsiya, shaxs, qadriyatlar, ehtiyoj, o'z-o'zini baholash, kasbiy tayyorgarlik.

Ключевые слова: саморегуляция, преподаватель, профессия, общение, межличностные отношения, мотивация, личность, ценности, потребность, самооценка, профессиональная подготовка.

Key words: self-regulation, lecturer, profession, communication, interpersonal relationships, motivation, personality, values, need, self-esteem, professional training.

Mamlakatimizda bugungi kun oliy ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan asosiy maqsadlardan biri bu – “Yangi O'zbekiston”ni barpo qilishda milliy qadriyatlarimizga sodiq, kreativ fikrlaydigan, zamonaviy bilimlarni egallagan, chin vatanparvar kadrlar tayyorlashdir. Yoshlar uchun yaratib berilayotgan imkoniyatlar va sa'y-harakatlarning negizida ham ularni har tomonlama tarbiyalash, ta'lim berish, ularning iste'dodini qo'llab quvvatlash va kelgusida o'zi tanlagan kasbining yetuk mutaxassisi bo'lishlariga ko'maklashish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor berib kelinmoqda.

Mazkur jarayonda oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan professor-o'qituvchilarning talabalarga bugungi zamonaviy ta'lim nuqtayi-nazaridan didaktik va tarbiyaviy yondashuvlar asosida ta'lim berishi yuqoridagi ezuq maqsadlar kaliti hisoblanadi.

«Jamiyatimizda bog'cha tarbiyachisi, maktab muallimi, olivgohlarning professor-o'qituvchilari va ilmiy-ijodiy zivoliylarni bugun biz intilavotgan Uchinchi Renessansning to'rt tayanch ustuni deb e'tirof etmoqdamiz» – deya, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev mazkur yo'nalishning qay darajada dolzarb ekanligini ta'kidladilar [1]. Biroq o'qituvchilar orasida bugungi kunda ta'lim jarayonida eng ko'p uchrayotgan salbiy psixologik holatlardan biri sifatida ularda psixik jihatdan o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasining yaxshi rivojlanmaganligi va kasbiy faoliyatini rejali asosda tashkillashtira olmasligi kabi muammolarni e'tirof qilish mumkin. Bu holat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- Mehnat unumdorligining pastligida;
- Yangi faoliyat boshlagan o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga yetarlicha tayyor emasligida;
- Kasbiy va shaxsiy rivojlanish maqsadlarini qo'ya olmasligida;
- O'z ilmiy va kasbiy faoliyatlarini rejalashtira olmasligida.

Mazkur muammo barcha davlat va nodavlat oliy ta'lim muassasalarida kuzatilmoqda.

Aslini oladigan bo'lsak, bunday holatlarga olib keluvchi sabablar bir emas balki, bir nechta omillar ta'sirida ma'lum bir muddatlar mobaynida shakllanadi, desak maqsadga muvofiq bo'ladi.

Psixologiya fani nuqtayi nazaridan o'z – o'zini boshqarish – bu shaxsning turli xil psixofiziologik funksiyalarining ishlashini maqsadli ravishda o'zgartirishi, buning uchun faoliyatni nazorat qilishning maxsus vositalarini shakllantirish talab etiladi [9].

Darhaqiqat, shaxs kamoloti ko'plab, xususan, fiziologik va psixologik omillar bilan belgilanadi. Professor-o'qituvchilarda aynan o'z-o'zini boshqarish sohasidagi muammolarning ko'payishi ham yuqoridagi psixofiziologik funksiyalarning ishlashini maqsadli ravishda o'zgartira olmasligi va buning oqibatida faoliyat nazoratining izdan chiqishiga olib kelishi mumkin.

Mazkur muammoga qiziqish Antik davr yunon olimlari tomonidan bir qancha fikr va mulohazalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Aristotel mazkur muammoga fikr bildirar ekan, asosiy e'tiborni muloqot tushunchasiga qaratadi. Biroq, muallif «muloqot»ga singib ketgan inson dunyosi, haqiqiy sadoqatga ega, mavjudlik va bir-biri bilan yashaydigan, intiluvchan, o'zaro aloqada bo'lgan odamlarga xosdir.

Insonning hayoti har xil muammolar va tashvishlar bilan to'lib toshgan, qo'llab-quvvatlanishga muhtoj, o'z mavjudligi sabab turli xil ishlarni bajarishi, qat'iy aytganda, o'z-o'zini ro'yobga chiqarishdan ko'ra ko'proq tashqi natijalarga yo'naltirilgan va oshkor qilingan o'z shaxsiy mohiyatiga ega tushuncha ekanligi ta'kidlanadi [5].

Aristotelning muloqot rolini yuqori baholashi bejiz emas, albatta. Chunki insonlar orasida sodir bo'ladigan turli xil tushunmovchilik va ziddiyatlarning yechimi bu chiroyli muloqot hisoblanadi. Bu esa uni o'rab olgan ijtimoiy muhit, shaxs xarakter xususiyatlari hamda uning axloqiy tamoyillari asosida tarkib topadi, desak to'g'ri bo'ladi.

O'qituvchilarda kasbiy faoliyatda yuksak natijalarga erishishda o'zining hissiy-emotsional hamda kognitiv sohalarini muvofiqlashtira olishi juda muhim faktor hisoblanadi.

O'rta asrlar Sharq Uyg'onish davrida ijod qilgan mutafakkirlarimiz ham mazkur muammo bo'yicha o'zlarining farqli va o'xshash nazariy qarashlarini bayon etishgan. Buyuk alloma, qomusiy olim Abu Nasr Farobiy kasb-hunar haqida dastlabki qarashlarni ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, ta'lim – so'z va ko'nikmalar majmuyi hisoblanib, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat ish-harakat ekanligini, muayyan bir kasb-hunarga berilgan, u bilan qiziqqan kishilar shu kasb-hunarning chinakam shaydosiga aylanishini ta'kidlagan [6].

Mazkur qarashning ahamiyati shundaki, shaxsning muvaffaqiyatga erishishi, kasb-hunar o'rganishi va o'z-o'zini boshqarishi, tartibga solishi nafaqat ijtimoiy omillar ta'sirida balki, fiziologik omillar bilan bog'liq ekanligi ham ta'kidlanadi.

O'qituvchilarning psixologik xususiyatlari va ta'lim berish jarayoniga doir mulohazalarni ilgari surgan buyuk allomalardan yana biri Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ilm berishda ta'lim bilan tarbiyaning bir butunligini ko'rsatadi; faqat shu birlikka amal qilgan ustozlarning shogirdlari kamolot sari bora oladi, deb ishontradi.

Bilim berish xilma-xil yo'l bilan, eng muhimi, talabani toliqtirmasdan va charchatmasdan turli vositalar bilan uning xotirasini kuchaytirish, tafakkurini boyitish va bilimni chuqurlashtira borish orqali amalga oshirilishi zarurligini uqtiradi. U ustozlar haqiqiy maqsadga erishishi uchun yo'lini to'sib turgan hamma noaniqliklar va shubhalarni bartaraf qilish, bunda juda ehtiyotkorlik bilan harakat qilish lozimligi, o'zlashtirilgan bilimlar shaxsiy va kasbiy hayotda tajriba qilib olinmasa, bundan hech qanday naf bo'lmisligi haqida gapiradi [7].

Bundan tashqari, bugungi zamonaviy ta'lim tizimi sharoitida professor-o'qituvchilarning axloqiy jihatdan mukammal darajada bo'lishi tamoyili hozirda har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Chunki bolada tasavvur – xayollarni rivojlantirish dastavval oilada ota-ona tomonidan shakllantirila boshlaydi, keyin esa ta'lim muassasalarida tarbiyachi, ustozlar tomonidan ta'lim-tarbiya berish jarayonida shakllanadi [10].

Darhaqiqat, talabalarga didaktik va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning eng samarali usuli bu “shaxsiy namuna” bo'lishdir. Professor-o'qituvchilarning axloqiy va ma'naviy hislatlari talabalar xulq-atvorining rivojlanishida asosiy omillardan biri sifatida ishtirok etadi.

Jahon psixologiyasida mazkur muammoning faol o'rganilish jarayonining boshlanishi XIX asr oxiri XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Amerika psixologiyasining otasi Uilyam Jeymsning 1890-yildagi istak va motivatsiya maqsadni amalga oshirishdagi asosiy kuchini va iqtidorning katta ahamiyatga ega ekanligi haqidagi farazidan qariyb bir asr o'tib, motivatsiya va malakaning o'zni ham muhim ahamiyatga ega ekanligi o'z tasdig'ini topdi, chunki har bir odamda bulardan qaysidir biri mavjud, lekin ikkalasi ham emas, degan fikr yuzaga keladi [2].

U.Jeyms fikriga ahamiyat qaratadigan bo'lsak, inson hayotida maqsadlarni amalga oshirishda asosiy uchta omil – istak, motivatsiya hamda iqtidor muhim rol o'ynar ekan. Aynan mana shu uchta asosiy sifatlar o'qituvchilar kasbiy faoliyatida ham asosiy harakatlarni ta'minlovchi hamda muvaffaqiyatlarga erishishlarida katta ahamiyatga ega tushunchalar deb hisoblash mumkin.

David Mayers asarlarida o'z-o'zini boshqarish masalasiga motivatsion yondashuvni ham ko'rishimiz mumkin. Uning fikricha, shaxslar o'z ijtimoiy aloqalarini uzmaslikka harakat qiladilar. Yaqin munosabatlar insonlarda nafratlanishni emas, balki, simpatiyani paydo qiladi. Ya'ni bog'liqlik insonlarni bir-biri bilan qolishga undaydi [3].

Aynan shu motivatsion omillar shaxsga o'z-o'zini va xatti-harakatlarini boshqarish ehtiyojini yuzaga keltirar ekan. Bu omil shaxslararo munosabatlarni qo'llab-quvvatlanishi bo'lar ekan.

Ayniqsa, so'nggi o'n yilliklar davomida ruhiy o'zini o'zi tartibga solish muammosi ko'plab tadqiqotchilar va amaliy psixologlar e'tiborini tortib kelmoqda.

O'z-o'zini tartibga solish psixologiyasining predmeti – bu harakatlarning, xulq-atvorning, hayotning faol subyekt sifatida shaxs individualligining, ruhiy faoliyatining va o'z-o'zini tashkil etishni ta'minlaydigan integral ruhiy jarayonlarining yaxlitligi sifatida qaraladi. Rus olimlari o'zini o'zi nazorat qilish borasidagi tadqiqotlarining asosiy tendensiyasi – bu tadqiqot funksiyalari va o'z-o'zini nazorat qilishning tuzilishi hamda uning xususiyatlaridan tadqiqotga o'tish o'z-o'zini

boshqarishning rivojlanishi individual xususiyatlari va uning shaxsiy determinantlaridan iborat deb ta'kidlab kelishgan [4].

Rus psixologiyasida ilmiy va ilmiy-amaliy muammolarni hal qilishda muayyan yutuqlar turli sohalarda inson faoliyatini o'zini o'zi boshqarish masalalari xususiyatlarini ta'kidlash asosida va o'z-o'zini tartibga solishga ta'sir qiladigan shaxsning yo'nalishlari nuqtayi-nazaridan o'quv faoliyati talabalarini L.I.Bojovich, A.K.Markova va boshqalar o'rganishgan bo'lsa, mehnat unumdorligini oshirishning subyektiv omillarini Y.M.Zabrodin, O.A.Konopkin, V.A.Morosanova, A.K.Osnitsky, B.F.Lomov, N.P.Fetiskin, V.D.Shadrikov va boshqa olimlar ilmiy faoliyatida o'rganilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Aniqroq aytadigan bo'lsak, ta'lim beruvchi subyekt sifatida o'zini o'zi boshqarish psixologiya fanida hal qilinmagan muammolardandir. Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu muammo alohida ahamiyatga ega individual tipologik yondashuvni talab qiladigan o'qitish nazariyasi va amaliyoti hisoblanadi [8].

Xulosa. Professor-o'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarish masalasiga psixologiya fanida bir nechta yondashuvlar va fikrlar mavjudligini ko'rsatish mumkin. Bulardan eng asosiy nazariyalarga qaraydigan bo'lsak, birinchisi, o'z-o'zini boshqarish muloqot va shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq holda tahlil qilingan, ikkinchisi, ehtiyojlar, motivatsiya va qiziqishlari tizimi tomonidan belgilanadi, deb hisoblaydigan tadqiqotlar va uchinchisi, o'z-o'zini boshqarishni o'z-o'zini baholashdan kelib chiqadi degan g'oyalar atrofidagi ilmiy va boshqa qarashlar mavjud. Yuqoridagi fikrlar o'qituvchilarning o'z-o'zini boshqarishi masalalari fanda dolzarb va ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan muammo ekanligini ko'rsatadi. Va kasbiy rivojlanishda o'z-o'zini boshqarish omillarini yanada chuqurroq zamonaviy sharoitlarni inobatga olgan holda yangi tadqiqotlar olib borish lozimligini e'tirof etish mumkin.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning o'qituvchi va murabbiylarga yo'llagan bayram tabrigidan. www.president.uz 29.09.2021.
2. Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications. (2004). R.F. Baumeister & K.D. Vohs (Eds.) New York: Guilford Press. Walter Mishel, Ozlem Ayduk. Willpower in a Cognitive-Affective Processing System. The Dynamics of Delay of Gratification 6.
3. Devid Mayers Psixologiya. –Minsk: 2008, 496-b.
4. Morosanova V.I Conscious self-regulation of voluntary activity: differential approach. Psychology in Russia: State of the Art. Scientific Yearbook, Moscow: Lomonosov Moscow State University; Russian Psychological society; 2010; p. 333-350. Extraversion and neuroticism: the typical profiles of self-regulation. European Psychologist 2003; 4: -P. 279-288.
5. Метафизика действия у Аристотеля [Текст] К.И.Потапова. Известия Уральского федерального университета. Сер. 3, Общественные науки. 2016. Т. 11, № 4 (158). - С. 224-233. Библиогр. - С. 226.
6. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. –Toshkent: 2016. 67-b.
7. Беруний. Минералогия. –Ленинград: 1963. –С.21.
8. Зобков А.В. Акмеология саморегуляции учебной деятельности: монография. Владимир – Санкт-Петербург: 2013.
9. Головин С.Ю. Словарь практического психолога (около 2000 терминов, 1998. –С. 248)
10. Raximov B., Egamov Y. Shaxs rivojlanishida muhit va ta'lim- tarbiyaning o'zni borasida Abu Ali Ibn Sinoning psixologik qarashlari. // Ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn ilmiy jurnali. 2023. T. 3. №. 3. -S. 29-30.

REZYUME. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida o'z-o'zini boshqarish masalasi bo'yicha psixologik nazariyalar, shuningdek, o'z-o'zini boshqarishning psixologik va akmeologik omillari tahlil qilinib, ko'rib chiqilayotgan muammo yuzasidan fikr va xulosalar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы психологические теории, а также психологические и акмеологические факторы саморегуляции в профессиональном развитии педагогов, работающих в системе высшего образования, изложены мнения и выводы по рассматриваемой проблеме.

SUMMARY. This article analyzes psychological theories on the issue of self-regulation in the professional development of lecturers operating in the higher education system, as well as psychological and acmeological factors of self-regulation, and describes opinions and conclusions on the problem under consideration.